

DILBAR XALILOVA,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

O'ZBEK NASRI VA JAHON DETEKTIV ADABIYOTI AN'ANALARI: ADABIY TA'SIR VA MUSHTARAKLIK

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'sir va mushtaraklik hodisalari ayni vaqtda jahon adabiyotining muhim va salmoqli tarkibiy qismi o'zbek adabiyoti, jumladan, o'zbek realistik nasri uchun ham xos bo'lgan ilmiy haqiqat ekanligi haqidagi masalalar bayon qilingan. Jinoyat va jazo motivi bilan bog'liq o'zbek nasri asarlari F.Dostoyevskiy asarlari bilan muqoyasalanib, inson psixologiyasiga xos xususiyatlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: adabiy-badiiy mushtaraklik, adabiy ta'sir, adabiy parallelizm, psixologik tasvir, jinoyat va jazo, detektivizm.

Аннотация. В данной статье описывается тот научный факт, что явления влияния и общности являются одновременно важным и весомым компонентом мировой литературы, что характерно для узбекской литературы, в том числе узбекской реалистической прозы. Произведения узбекской прозы, связанные с мотивом преступления и наказания, сопоставляются с произведениями Ф. Достоевского, анализируются особенности психологии человека.

Ключевые слова: литературно-художественная общность, литературное влияние, литературный параллелизм, психологический образ, преступление и наказание, детектив.

Annotation. This article describes the scientific fact that the phenomena of influence and community are both an important and weighty component of world literature, which is typical for Uzbek literature, including Uzbek realistic prose. The works of Uzbek prose related to the motive of crime and punishment are compared with the works of F. Dostoyevsky, and the characteristics of human psychology are analyzed.

Key words: literary-artistic commonality, literary influence, literary parallelism, psychological image, crime and punishment, detectiveism.

XX asrda dunyo adabiyotiga xos nasr namunalari paydo bo'lgan o'zbek adabiyotida yuzaga kelgan ijobiy natijalar tizimida ham adabiy an'ana va novatorlik hodisasining ahamiyati, harakatlantiruvchi kuchi o'ziga xos qonuniyat tusini oldi.

XIX asr rus adabiyoti namoyandalari qatorida F.M.Dostoyevskiyning nomi va ijodi, asarlari ham o'zbek xalqi uchun, umuman o'zbekistonlik kitobxonlar uchun yaqindan tanishligini ta'kidlamok kerak. Bu yozuvchining ijod olami o'zbek so'z san'atkorlari uchun o'ziga xos ijod maktabi bo'lib kelayotganligi ham ilmiy-ijtimoiy haqiqat sanaladi. Dostoyevskiy adabiy an'analari yovuzlik va ezgulik kurashi, bechora odamlar g'amini chekish, psixologik tasvir, jinoyat va jazo, insoniy shaxsiyatning shakllanishi yoki yemirilishi, rahm-shafqat, sud-huquq kabi mavzular, g'oyaviy-falsafiy pafos, badiiy san'atkorlik singari jihatlarda kuzatish va o'rganish mumkin.

Adabiy aloqadorlik tizimida Yevropa adabiyotshunosligida tajribadan o'tib sinalgan ilg'or metod – komporativistika usulining o'zbek adabiyotshunosligida ham dadil qo'llanishi adabiy asarlar mohiyatini aniqlashda qo'l kela boshladi. Komporativistika usulidagi adabiy mushtaraklik hodisalari erkin, betaraf va o'zaro tenglik asosida tahlil va tadqiq etiladi. Bu boradagi qiyosiy ishlar Izzat Sulton, Matyoqub Qo'shjonov, Umarali Normatov, Erik Karimov, Ozod Sharofiddinov, Salohiddin Mamajonov, Ibrohim G'afurov, Mahmudali Yunusov, G'affor Mo'minov singari yetuk adabiyotshunoslarning izlanishlari, amalga oshirgan tadqiqotlari e'tiborni tortdi. Masalan, taniqli adabiyotshunos olim Matyoqub Qo'shjonov o'zining "San'atkor va hayot" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida ulkan so'z san'atkori Abdulla Qahhor romanlari, qissalari va hikoyalarini qiyosiy o'rganishni maqsad qilgan. Bunda olim A.Qahhorning o'ziga xos notakror ijodini jahon adabiyotining ayrim yirik yozuvchilari qalamiga mansub asarlari bilan qiyosan tadqiq etgan.

"Qiyosiy tahlil usulidan foydalanar ekanmiz, bu yozuvchilarni bir-biridan ustun qo'yish niyatini anglatmaydi, – deb yozadi M.Qo'shjonov. – Bu usul faqat bir maqsad bilan – tahlil qilinayotgan asarlarning g'oyaviy-estetik qimmatini yorqinroq ko'rsatish, har bir yozuvchining o'ziga xos san'atkorlik iqtidorini aniqlab berish uchungina amalga oshiriladi" [1.6.].

Atoqli olimning fikrlari, maqsad-muddaosi adabiy asarlarning o'ziga xosligini xolis aniqlash tadqiqot usuli sifatida asli komporativistika kabi dunyo adabiyotshunosligida adolatli usul sifatida namoyon bo'lgan adabiy tekshirish hodisasining o'zbek adabiyotshunosligida ham dastlabki namunalardan biri sifatida e'tiborni tortdi. M.Qo'shjonov o'z tadqiqotida A.Qahhor ijodini Gogol, Chexov, Gorkiy, Genri, Mopassan, Fitrat, G'.G'ulom kabi rus, Amerika, fransuz, o'zbek adiblarning asarlari bilan erkin usulda qiyosan tahlil qilib, bu asarlarga xos notakror g'oyaviy-badiiy fazilatlarini umumlashtirishga muvaffaq bo'lgan.

XIX-XXI asrlarda munosib taraqqiyot darajasiga ko'tarilgan jahon detektiv adabiyoti an'analari va tajribasi o'zbek adabiyoti, xususan, nasri uchun ham foydali natijalar bera boshladi. Detektivizm voqeligi ayni vaqtda asosan o'z bag'rida qotillik hodisalarini o'rganadigan, tekshiradigan va jazoga tortadigan kriminal tizim bilan o'zaro uyg'un xarakterga ega. Odatda, detektiv va kriminal xarakterdagi asarlar negizida asosan jinoyat va jazo mavzui talqin qilinadi. Shuning uchun detektiv, kriminal usul har doim jinoyat va jazo voqeligi bilan birga tasavvur qilinadi. Dostoyevskiyning "Jinoyat va jazo" romani jahon adabiyotida shu mavzu mohiyatini tashiydigan yirik realistik asar strukturasida mavjud bo'lgan mashhur asarlarni eslash mumkin: "Qizil va qora" (Stendal), "Urush va tinchlik" (Tolstoy), "Mehrobdan chayon" (A.Qodiriy), "Kecha va kunduz" (Cho'lpon), "Nur borki, soya bor" (O'.Hoshimov), "Jimjitlik" (Said Ahmad)...

Dostoyevskiyshunos G.N.Pospelovning yozishicha, "Dostoyevskiy – insoniyat ma'naviy olamida ulkan va notakror hodisa. Dunyo adabiyotida ko'plab yozuvchilar Dostoyevskiy adabiy maktabidan unumli foydalanganlar. L.Andreyev, A.Beliy, L.Leopov, M.Gorkiy kabi rus yozuvchilari, shuningdek, R.Marten dyu Gar va A.Jid, G.va T.Mannlar, U.Folkner va J.Andersen, G.Fallada va G.Byoll singari xorijiy ijodkorlar... Bu yo'nalishda, xususan, Dostoyevskiy g'oyaviy dahosiga xos falsafiy-axloqiy masalalar bo'yicha ta'sir ko'lami ancha salmoqlidir..." [2.63.].

Shu kabi masalalar, ta'sir va mushtaraklik hodisalari ayni vaqtda jahon adabiyotining muhim va salmoqli tarkibiy qismi o'zbek adabiyoti, jumladan, o'zbek realistik nasri uchun ham xos bo'lgan ilmiy haqiqat sanaladi.

Pospelov yana muhim bir fikrni ham olg'a surgan. "Dostoyevskiyga taqlid yaramaydi va aslo mumkin emas, – deya ta'kidlaydi olim. – Uning o'zi "oliy darajadagi realizm" hodisasi deya talqin qilgan "hayotning psixologik tasviri" bilan bog'liq adabiy kashfiyoti insoniyatning badiiy-madaniy olamidan mustahkam o'rin olgan. Mana shu sohadagi mahorat ko'lamini o'rganish, qayta ishlash, to'ldirishning o'zi har bir yozuvchi uchun notakror imkoniyatlar beradi" [2.64.].

Darhaqiqat, Dostoyevskiy jahon adabiyotida psixologik tasvir mahoratining ustasi sifatida tanilgan adib. Bechora, ezilgan bandalar ruhiy olami, jinoyatkorlar psixologiyasi, psixologik tasvirning muallif nutqi, tush, portret, tabiat konsepsiyasi – peyzaji tasviri, gallyutsinatsiya, ichki ruhiy iztirobli holatlar kabi turlarini qo‘llashdagi dostoyevskiyona mahorat jahon adabiyoti nasrida o‘ziga xos nufuzli o‘ringa va salmoqli an‘analariga ega. Tomas Manning ijodda ustozlaridan biri deb bilgan Dostoyevskiy “Jahon adabiyotida birinchi psixolog-adib” [3.3], – deya ta’riflagani o‘z ilmiy qimmatigi ega.

“F.M.Dostoyevskiyning o‘zbek adabiyoti va adiblariga ham ta’siri kattadir, - deb yozadi akademik Akmal Saidov. – Xususan, yozuvchi Tohir Malik hayotligida: “Dostoyevskiy, Tolstoy kabi buyuklarning maktabida umrimning oxiriga qadar tahsil ko‘rishim tayin”, – deya e’tirof etgan [4.47].

O‘zbek nasrida eng yirik, keng ko‘lamli “Shaytanat” roman-pentalogiyasining muallifi Tohir Malikning e’tirofi kriminal mavzuga oid o‘zbek ijodkorlari qalamiga mansub asarlarni ham ko‘z oldiga keltirishiga rag‘batlantiradi. Kriminal-detektiv motividagi yana T.Malikning “So‘nggi o‘q”, “Alvido, bolalik!”, “Murdalar gapirmaydi”, “Charxpalak”, “Talvasa”, “Ov”, “Umidlar dash-ti” kabi bir qator asarlari ham o‘zbek nasrining shu bo‘g‘inini to‘ldirib kelayotganligini ta’kidlash kerak.

Adabiyotshunoslikda jinoyat-jazo motivi ko‘pincha dedektiv-kriminal asarlardan qidiriladi va shu uslubdagi yaratmalarga tayaniladi; aslida esa, jinoyat-jazo motivining hayotiyligini F.Dostoyevskiy, L.Tolstoy, A.Qodiriy, A.Cho‘lpon, A.Qahhor, S.Ayniy qalamiga mansub asarlar misolida o‘rganish o‘zining reallik mohiyatiga ega bo‘lib hisoblanadi.

Jinoyat va jazo motividagi hodisotlar talqinida hayotda jazolanmas jinoyatlar turi ham mavjudligi bilan bog‘liq tasvirining ijtimoiy haqiqatini realistik pafosda qalamga olish, 1861-yil Chor hukumati qabul qilgan ommaviy noroziliklar tufayli krepostnoylik rejimini bekor qilish, dehqonlarni abadiy tutqunlikdan ozod deb bilish haqidagi farmonining aslida yolg‘on ekanligi, xalq tutqunligi avvaligisicha qolganligi kabi tarixiy voqealar asli hukumat bosh jinoyatchi-podshoning o‘zi, podsho boshida turgan adolatsiz yetakchilar ekanligi nazarda tutilganki, tarixan olganda, bunday ulkan siyosiy jinoyatlar rasman jazolanmagan jinoyatlar turkumini tashkil etadi. Dostoyevskiy asarlarida masalaning bu jihatlari matn ortida, voqealar va g‘oyalar tizimida ochiq sezilib turishi – jinoyat va jazo talqinining bunday shakli shunday mavzu bo‘yicha mushtarak an‘anaviy tizimini vujudga keltirgan.

Umuman olganda, Dostoyevskiy ijodidan ta’sirlanish, o‘rganish mumkin bo‘lgan jihatlarni, ulkan yozuvchining asarlariga xos fazilatlarni, o‘ziga xosliklarni quyidagicha mazmunda ifodalash mumkin:

- Dunyo nasrida psixologik tahlilning, psixologizm adabiy-badiiy metodining namoyandasi bo‘lgan Dostoyevskiy psixologik mahorati bilan bog‘liq ibratlari; jinoyatchilarning, jabrdiydalarning ruhiy olamini, psixologik holatlarini tasvirlashdagi san’atkorlik darajasi;

- Jinoyat va jazo mavzusidagi masalalarni ijtimoiy-psixologik romanlarida mantiqan hayotiy hodisot sifatida talqin etish usuli;

- Chor Rossiyasi bilan bu davr Turkiston ijtimoiy muhitidagi tuzum va hukmdorlar jinoyati “O‘tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon” (A.Qodiriy), “Kecha va kunduz” (Cho‘lpon), “O‘tmishdan ertaklar”, “O‘g‘ri” (A.Qahhor), “Qutlug‘ qon” (Oybek), “Sudxo‘rning o‘limi”, “Doxunda” (S.Ayniy) kabi asarlarda ham o‘z ifodasini topgan;

Dostoyevskiy asarlarida (Tolstoy yoki Saltikov-Shedrin kabilarning ijod namunalarida ham) jinoyat-jazo motivining o‘ziga xos bir turi – bu jinoyatlarni tahlil qiladigan, oldini oladigan, ma’lum jazo turlari va jazo hukmlarini belgilaydigan sud-huquq tizimi xodimlarining adolatsiz-

ligi, jazo og'ir-yengilligini manfaat asosida hal etish kabi illatlarga urg'u berish bilan bog'liq holatlarning to'laqonli yoritilganligi bilan xarakterlidir.

Bu yo'nalishda O'.Umarbekovning "Yoz yomg'iri" qissasi, Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romani syujeti, mazmun-mohiyati, sud-huquq tizimi xodimlari faoliyati, jumladan, prokuror yoki sudyalarning odil yoki adolatsiz qilg'iliqlari bilan bog'liq tasvirlarining mushtaraklik jihatlarini qayd qilish mumkin. "Yoz yomg'iri"da erining paxta viltiga qarshi preparatni o'g'ir-lab keltirmagani uchun o'ldirilgan Munisxonning qotilini aniqlashda jasoratli izquvar Sobir Aliyev ancha halol faoliyat olib boradi.

"Otamdan qolgan dalalar" romanida esa halol mehnati, paxta yetishtirishda ulkan zahmat chekkan o'zbek dehqonlarining Kreml desantchilari – Ivanov va Gdlyan boshchiligidagi tergov guruhi xodimlari tomonidan o'ta adolatsizlik bilan jazolanishlari badiiy talqin etiladi.

"Otamdan qolgan dalalar" – Dostoyevskiy yoki Tolstoy romanlarida badiiy pafos darajasida ifodalangan bosh jinoyatchi – bu noinsoniy hukumat departamenti ekanligi haqidagi g'oyaning o'ziga xos ko'rinishi sifatida muhim. Yozuvchi bunda nohaqlikka asoslangan sho'ro siyosatining mahalliy mustamlaka xalq boshida tegirmon aylantirgan jinoyatkorona qilg'iliklarini g'oyat dadil milliy jasorat bilan qalamga olgan.

Mana, hibsga olingan o'zbek dehqoniga – yelkasi yag'ir paxtakor Dehqonqulga tergovchi Ivan Ivanovich Ivanovning dag'dag'ali so'zlari:

"... "Qul zona"da Sho'ro hukumati yo'q! "Qizil zona"da adolat yo'q! "Qizil zona"da inson or-nomusi, inson shon-shuhrati, inson qadr-qimmat... yo'q, yo'q! Tag'in yo'q! "Qizil zona" o'z nomi o'zi bilan – qizil, qizil! Qizil rang-qon rang! Qon rang bilan o'ynashma, baran, qon rang bilan o'ynashma! Aks holda, qizil qoningga bo'yalasan! Aks holda, qizil qurbonlik bo'lasan, qizil qurbonlik!..." [7.245.].

Qizil imperiya xo'jalari – misoli XIX asrda Turkistonni qon-qironga botirib zabt etgan Chor amaldorlarining XX asrdagi izdoshlari sifatida mahalliy xalq boyliklariga ega bo'lib, ustiga-ustak, bu serquyosh diyorni "Baraniston" deya, o'zbek mehnatkashlarini "baranlar" deya masxara qilib murojaat qiladi [7.246.]. Nohaq qamoqqa olinadiganlar ahvoli, tushkun sharoiti haqidagi haqqoniy tasvirlar jinoyat va jazo motivi bilan bog'liq asarlarga xos xususiyat Aleksandr Dyumaning "Graf Monte Kristo", Lev Tolstoyning "Tirilish", Fyodor Dostoyevskiyning "Jinoyat va jazo", "O'lik uydan mak-tublar", Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" kabi romanlarida keng talqin qilingan.

"Otamdan qolgan dalalar" romanida qizil imperiya, sho'ro siyosati zulmlari, jinoyatlari hukm surgan so'nggi yillar manzaralari – o'z mehnatining jabrini tortgan gunohsiz gunohkor o'zbekis-tonliklarning ayanchli ahvoli dadillik bilan qalamga olingan. Asar mohiyatan ramziy yaratma bo'lib, butun mustamlakachi korchalonlar sha'niga bitilgan nihoyatda kuchli aybnoma sanaladi. Romandagi qizil imperiya timsoli – tergovchi Ivan Ivanovich Ivanov bosqinchilik, mustamlakachilik timsoli.

"Ivan Ivanovich! Men senga yuz o'ttiz yil yurtim to'rini berdim, yuz o'ttiz yil uyim to'rini berdim – ammo sen bilan el bo'lmadim!" [7.260-261].

"El bo'lmas" kelgindi bosqinchiga – ulkan jinoyatkor yurt va el qonini so'rgan, bechora mahalliy xalq unga o'zi yemay-yedirgan, o'zi kiymay-kiydirgan, u "Kofir to'q – musulmon tinch" qabilida o'zi doimo yupun yurgan, tishining kirini so'rgan; ammo, yana oxir-oqibatda jinoyatkorlarning "baran" degan tengsiz haqoratiga giriftor bo'lgan. Qamoqda tergovchi tomonidan o'zi umrida ko'rmagan "o'n ming so'm"ni pora sifatida berganligini majburlab yozdirilib, sakkiz yilga kesib yuboradilar.

Jinoyat va jazo motivida o'zbek nasrida yaratilgan eng jasoratli asarlaridan biri hisoblanadigan "Otamdan qolgan dalalar" romani mahalliy xalqlar boshiga eng dahshatli adolatsizlik zulm-

larini solgan sho'ro saltanatining beqiyos katta jinoyatlarining avra-astarini ag'darib tashlagan mukammal asarlar sirasiga kiradi.

Bilamizki, Dostoyevskiy ancha vaqt siyosiy-ijtimoiy shakllanish davrida Gogol va Belinskiylarning hamda qirqinchi yillardagi demokratik ruhdagi insonlarning ta'sirida bo'ladi. Petrashevchilar to'garagiga faol qatnashadi. To'garak a'zolari qatori, podsho tuzumiga qarshi chiqishda ayblanib, sud qilinadi. Umrining to'rt yili katorgada, besh yili yollanma soldatlikda o'tadi. Katorgadagi hayoti uning mavjud adolatsiz tuzum mohiyatini tushunishida muhim rol o'ynaydi. Shu yerda mashhur asari "O'lik uydan maktublar" romanini yaratadi: "Bular haddan tashqari iste'dodli xalq. Ehtimol, ular iste'dodlarning iste'dodlari bo'lishi mumkindir. Ammo ular huquqsiz, qonunsiz ravishda bekordan-bekorga o'lib ketayotirlar. Bunga kim aybdor?" – deya alamli ohangdagi muallif nutqining psixologik tahlili bilan yaratilgan talqinlar asar mag'zini tashkil etadi.

"... kuchli odamlar ham bor edi, ular juda to'g'ri kishilar bo'lib, munofiqlikni bilmasdilar" [5.229-230], – deya alohida ta'kidlanadi ko'p o'rinda.

F. Dostoyevskiy ijodiy tajribalari, mahorat maktabi dunyoning ko'plab yozuvchilari kabi o'zbek ijodkorlari uchun ham ilhom manbai bo'lib kelayotganligi ma'lum adabiy-ma'rifiy haqiqat sanaladi. Yanada muhimi esa, erkni adabiy-ilmiy munosabat nuqtayi nazaridan adabiy-badiiy mushtaraklik usulida Dostoyevskiy va o'zbek yozuvchilari asarlarini adabiy parallellik, o'zaro g'oyaviy, badiiy, shakliy jihatlardan o'xshashlik, ma'naviy-ruhiy hamnafaslik asnosida o'rganish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Кушжанов Матякуб. Художник и жизнь. (Творчество Абдуллы Каххара в аспекте сравнительного изучения). Автореферат на соискание уч.степ. доктора филологических наук. – Ташкент, 1971.

2. Пospelов Г.Н. Творчество Ф.М.Достоевского. Изд. – Москва, "Знание", 1971.

3. Пустовой Т. П.Г. О романе Ф.М.Достоевского "Униженные и оскорбленные" – Достоевский. Униженные и оскорбленные. Роман в четырех частях с эпилогом. Издательство "ИР", – Ордоникедзе, 1977.

4. Saidov A. Fyodor Dostoyevskiy va Ibrohim G'afurov. – Dostoyevskiy F. Aka-uka Karamazovlar. 1 jild. –Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2021.

5. Dostoyevskiy F. O'lik uydan maktublar. – Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2021.

6. Dostoyevskiy F.M. Jinoyat va jazo. Roman. – Toshkent, "Ilm-ziyo-zakovat", 2021.

7. Murod T. Otamdan qolgan dalalar. Roman. –Toshkent, "Sharq", 1994.